

ДЕРЖАВНІСТЬ ТАВРІВ ТА ЧАС ЇЇ ІСНУВАННЯ

Ігнорування античних і візантійських писемних джерел дозволило радянським археологам утвердити в 50-80 рр. думку, що таври населяли лише гірську частину Криму, перебували на племінній стадії розвитку, не мали міст і держави, до IV-V ст. н. е. були асимільовані сусідніми племенами [24, 1300]. У працях 90-х років намітилася тенденція до об'єктивного висвітлення історії таврів [2], але не переглянуто уявлення про родоплемінний лад та відсутність держави у них. На основі писемних джерел у наших працях про таврів було показано межі їх розселення (Крим, Північне Причорномор'я і Тамань), високий рівень суспільно-політичного розвитку та наявність державності. Останнє потребує спеціального обґрунтування.

Найдавніші згадки стародавніх греків про таврів збереглися від бронзової доби – часів Троянської війни (XII ст. до н. е.). Перед походом на Трою ініціатор війни цар Агамемнон пожертвував свою дочку Іфігенію богині Артеміді, але та зберегла її життя, зробила своєю жрицею в Тавриці [24, с. 514], як називали греки з тих часів країну таврів, її ядро – Крим. Геродот та інші античні вчені підтверджували поклоніння таврів Криму цим грецьким божествам [6, с. 104]. У грецькій міфології називалися імена таврських царів грецького походження. Одним з них був славнозвісний герой Еллади Персей – син бога Зевса і Данаї, доньки аргоського царя. Греком начебто був і цар таврів Тоант – син бога Вакха. Ці міфи повторювали згодом античні вчені і письменники [2, с. 25]. Навіть при критичному ставленні до міфології, вона засвідчила зв'язки між греками і таврами принаймні з XIII ст. до н. е., наявність царів у таврів з тих часів, шанобливе ставлення до них еллінів.

Славетний грецький поет Гомер (VIII ст. до н. е.) у своїй поемі «Одісея» писав про героя Троянської війни грецького царя Одісея, який зі своєю ескадрою врятувався від бурі на Чорному морі у просторій бухті з вузьким входом, оточеним високими круглими скелями, де хвиль не буває [7, с. 98-99]. Саме такою є унікальна Балаклавська бухта [22, с. 24]. Поблизу неї знаходилося місто «лестригонів» («людожерів») Ламос – «з багатьма воротами», з високим будинком-палацом царя Антифата. На заклик останнього могутні «лестригони» оточили і знищили у бухті 11 грецьких бойових кораблів з екіпажами, лише царю Одісею на одному з суден вдалось втекти зі своєю

командою [7, с. 98-99]. Отже, і Гомер засвідчив наявність царів у таврів, великих фортечних міст з палапами правителів, боязке ставлення еллінів до них — «велетнів» і «людожерів».

Основоположник грецької і світової історичної науки Геродот (V ст. до н. е.) побував у місті Ольвія і зібрав достовірні відомості про таврів та їх сусідів скіфів. Він вказував, що таври мали царів, які відмовили могутнім скіфським царям підтримати їх у війні з Дарієм I, були незалежними від них і пізніше [6, с. 204, 206-207]. Геродот визначив кордони між царствами скіфів і таврів. Він писав, що землі таврів розпочинаються праворуч Гілеї (лівобережного лісистого пониззя Дніпра), від мису Каркінітіда на Каркінітській затоці (яка до сьогодні зберегла цю назву). Вчений вказував: «Звідти і далі країну, що тягнеться вздовж моря і яка є гірською і заходить у Понт, залюднює плем'я таврів до півострова, що називається Скалистим. Цей півострів заходить у море в напрямі до східного вітру» [6, с. 203]. Країна, що за Каркінітською затокою заходить у Понт (Чорне море), є гірською і має на сході «Скалистий півострів» — це Крим з Керченським півостровом. Всю її Геродот називає Таврікою, бо тут мешкали лише таври, а скіфи — «від Таврики на північ, від таврів і на схід [6, с. 203]. Цей точний опис кордонів між двома народами та їх державами свідчить, що таври і в V ст. до н. е. населяли весь Кримський півострів і вузьку смугу Північного Причорномор'я, мали на Каркінітській затоці прикордонне зі скіфами місто Каркінітіду. Без сумніву, Каркінітіда належала таврам, бо за свідченням Геродота скіфи не мали міст [6, с. 209]. Але чимало археологів безпідставно підмінює Каркінітіду Керкінітідою — невеликою фортецею пізніших часів біля набережної північної Євпаторії. Це дозволяє їм по-своєму визначати кордон між скіфами і таврами в Криму: більшу степову його частину заселяти скіфами, гірську — таврами.

Як сучасник, Геродот засвідчив, що таври не були гірськими дикими племенами. Божество, якому поклонялися, «таври називали Іфігенією, дочкою Агамемнона» [6, с. 204]. Отже, таври знали грецькі міфи і використовували їх у своєму духовному житті. Як писав Геродот, вони мали «високі будинки» під дахом і з «димарями», вірили у домових — охоронців «всього дому» (у слов'ян ця віра зберігалася до XX ст.). За даними Геродота, таври були войовничим народом: «жили грабунками і війською», захоплювали полонених, в т. ч. й еллінів на морі.

Писемні джерела V ст. до н. е. свідчать, що таври водночас були великою і рівноправною частиною мешканців античних міст Боспорського царства і Херсонесу, на території яких археологи виявили величезну кількість кераміки з іменами майстрів

та етнонімом «тавр» [2, с. 31]. Збереглася надгробна стела з м. Пантікапей (Керч), на якій грецькою мовою викарбовано: «Пам'ятник Тихона. Під цим пам'ятником лежить муж, шанований багатьма, родом тавр. Ім'я ж його Тихон» [2, с. 31].

Тільки дружніми стосунками таврів, їх царів з грецькими колоніями у Тавриці в VI – на поч. V ст. до н. е. можна пояснити відсутність у цей час фортечних мурів навколо них. Фортеці будуються таврами та греками після того, як Скіфська держава близько 480 р. до н. е. заключила мирний договір з Фракією і розпочала війни за підкорення таврів, античних міст Північного Причорномор'я та Криму [12, с. 379]. Не пізніше правління царя Скіфії Аріапфа (перша третина V ст. до н. е.) античні міста Північного Причорномор'я, в т. ч. Ольвія, опинилися під скіфським протекторатом [12, с. 379]. Але таври і античні міста Таврики, в т. ч. на Керченському півострові й Тамані, відстояли свою незалежність (це засвідчив Геродот описом їх кордонів зі скіфами). На наш погляд, вирішальну роль у відсічі скіфським ордам відіграв утворений близько 480 р. до н. е. (за даними Діодора Сіцилійського) союз античних міст Боспору (так званого Боспорського царства) на чолі з архонтами м. Пантікапей [4, с. 48; 8, с. 379].

На початковому етапі до антискіфського союзу, очевидно, входили Феодосія, таври Керченського півострова і всього Криму. Наведені вище дані Геродота про кордони Скіфського царства і Таврики у середині V ст. до н. е. свідчать, що скіфам не вдалося захопити Крим і прилеглі до нього регіони. Відстояти свою незалежність царі таврів і архонти грецьких колоній могли тільки спільними зусиллями. Для оборони від Феодосії до Арабатської стрілки у V ст. до н. е. було вирито глибокий рів і над ним споруджено величезний вал з кам'яним ядром довжиною близько 35 км. Підраховано, що для валу потрібно було насипати 1 млн. куб. м. землі і каміння [4, с. 71]. Без участі таврів греки боспорських міст цю роботу не могли виконати (та ще й терміново).

Гіпотези сучасних археологів про утвердження царських скіфів у степах Криму в V-IV ст. до н. е. суперечать не лише свідченням Геродота. На одному з написів у м. Пантікапей часів Перисада I (друга половина IV ст. до н. е.) вказується, що його володіння протяглися від «крайніх кордонів таврів» (на сході) і до Кавказьких гір на заході [25, с. 30; 4, с. 61]. Отже, і в IV ст. до н. е. східними сусідами Боспорського царства були таври, а не скіфи. Якби могли таври, переможці Дарія I, мали володіння у степовому Криму, то Боспорській державі і Херсонесу не вдалося б зберегти незалежність.

Античні (а згодом і візантійські) вчені називали таврами і землеробське населення Тамані та прилеглих регіонів, в т. ч. сіндів, меотів, керкетів. Псевдо-Арріан засвідчив, що мова сіндів і таврів є схожою [17, с. 27]. По суті, це був один народ, з однаковою мовою і культурою, лише різні назви давали їм елліни (та й то не завжди). Сінди, меоти (як і таври) мали своїх спадкоємних царів, державність. Царі Сіндіки в V ст. до н. е. чеканили власну срібну монету [4, с. 240; 12, с. 385]. Вони еллінізувалися, деякі мали грецькі імена. У IV ст. до н. е. царі сіндів встановили династичні зв'язки з боспорськими царями, врешті-решт приєднали свою державу до Боспорського царства і стали рівноправними членами боспорської царської сім'ї [4, с. 59-62]. Можливо, Сіндіка увійшла до Боспору на правах залежного царства [12, с. 385].

Не дивно, що «таврів», «сіндів» було дуже багато у містах Боспорської держави серед ремісників, воїнів, вельмож. Не можна дивуватися і тому, що греки Тавріїки не мали рабів-таврів, у Грецію вони відправляли рабів зі скіфськими, сарматськими та іншими іменами, але не таврськими [2, с. 34]. Таври, сінди та інші споріднені їм аборигени Тавріїки скрізь мешкали поруч з грецькими колоністами як добрі сусіди і союзники у протистоянні скіфській загрози. Збереження у Херсонесі службової особи з титулом царя («басилевса») для літосчислення та з релігійними функціями поклоніння Діві [14, с. 201-202] – божеству таврів – свідчить про наявність у Херсонесській республіці впливової таврської общини. До заснування грецької колонії у Херсонесі місцеві царі виконували у своїх володіннях не лише релігійні, а й державні функції.

Наприкінці IV ст. до н. е. геополітичне становище Тавріїки зазнало докорінних змін. Перестала існувати Скіфська держава, яка зазнала нищівних поразок від македонських царів, сарматів і підкорених народів. Але радянські археологи 50-70 рр. утвердили гіпотезу, згідно з якою розгромлені скіфи перекочували у Крим і Пониззя Дунаю (Добруджу) та утворили дві менші держави – «Малі Скіфії». З посиланням на грецького історика і географа Страбона радянські вчені твердили, що перша з них включала територію степового Криму з прилеглими до неї землями Причорномор'я до Дніпра. Частина кочовиків раптом осіла, у середині III ст. до н. е. навіть збудувала місто-фортецю Неаполь Скіфський. Ця держава воювала на суші і на морі з Херсонесом, Боспором, Пантікапейським царством і Римською імперією [14, с. 171-177].

У своїй гіпотезі-концепції про «Малі Скіфські», в т. ч. Кримську, автори академічних видань посилаються виключно

на Страбона, бо інших джерел про ці «скіфські держави» нема [12, с. 523; 14, с. 171]. Це полегшує нам спростувати нічим не обгрунтовану гіпотезу посиленням на того ж Страбона. Його «Географія», в якій говориться про дві «Малі Скіфії», була написана наприкінці другого десятиліття нашої ери. Вчений засвідчив, що в його час «великим Херсонесом» (Кримським півостровом) «володіють боспорські повелителі». А «раніше, — вказує він, — боспорські тирані (царі — П. Г.) володіли лише невеликою територією коло гирла Меотиди (Азовського моря — П. Г.) і коло Пантікапея до Феодосії, а найбільшу частину країни до пересипу (кримських перешийків — П. Г.) і Каркінітської затоки займало скіфське плем'я таврів. Вся ця країна, а також, далєбі, і місцевість за пересипом до Борисфена (Дніпра — П. Г.) звалася Малою Скіфією» [27, с. 80].

Цілком однозначно Страбон пише, що в I ст. до н. е. «Малю Скіфії» вже не було. Під такою назвою, зазначає він, виступали володіння таврів, коли останні займали весь Крим від Феодосії до кримських перешийків і прилеглий район до Дніпра. Звідси, вказував Страбон, велика сила «скіфського племені таврів» переправилася «за Тір (Дністер — П. Г.) та Істр (Дунай — П. Г.) й осіла в цій країні, утворивши ще одну «Малу Скіфію» [27, с. 80].

Античні, згодом візантійські вчені, понад тисячоліття називатимуть таврів і «скіфами», і «тавроскіфами» («варварами»). Цей архаїзм слід враховувати і розглядати «Малу Скіфію» такою, якою вона була — державою таврів, а «Неаполь Скіфський» — новим містом таврів. У кандидатській дисертації Ю. П. Зайцева про «Неаполь Скіфський» (захищений в 1995 р. в Інституті археології НАН України) показано, що це місто виникло лише в середині II ст. до н. е. на основі поселень Кизил-Кобинської (таврської) культури і генетичних зв'язків його з культурою скіфів не простежується [11].

Після розгрому скіфської держави наприкінці IV ст. до н. е. вперше таври розпочали війни з античними містами та Боспорським царством. В останніх роках IV ст. до н. е. Боспорський цар Євмел воював з «варварськими» народами, в т. ч. таврами, які «промишляли піратством» [19, с. 53]. Збройна конфронтація особливо посилилася у II ст. до н. е., коли таври об'єдналися в одній державі — «Малій Скіфії». Їх царі Скилур, Палак мали не лише велике сухопутне військо, а й флот. У палаці в «Неаполі Скіфському» зберігся напис про грецького архітектора Посідея, переселенця з Ольвії, який деякий час був і командувачем таврським флотом [14, с. 172]. Це ще одне свідчення, що «Неаполь» не був скіфським містом, бо скіфи моряками ніколи не були і флоту не мали.

Цар таврів Палак обкладав все більшою даниною Херсонес, Ольвію, Боспорське царство. Ці еліністичні держави звернулися за допомогою до понтійського царя Мітрідата VI Євпатора і визнали його протекторат. Військо понтійського царя на чолі з Діофантом розгромило «тавроскіфів» – «скіфів» – таврів, захопило і зруйнувало їх міста-фортеці Палакій, Хабеї, «Неаполь-Скіфський». Було придушене і повстання таврів у Пантікапеї на чолі з Савмаком [12, с. 532]. Після цього таври, їх царі стали союзниками – васалами Мітрідата, постачали йому війська для воєн з Римською імперією [4, с. 302, 304-306].

Розгромивши Мітрідата VI, Рим встановив протекторат над Боспорським царством і допоміг йому підкорити таврів майже на всьому Кримському півострові. Страбон називав його «Херсонесом Таврійським», бо населяли його переважно таври. «Тепер вся ця країна під владою боспорських царів, яких призначають римляни», – писав Страбон [27, с. 81]. Очевидно, повну незалежність і державність зберегли лише ті «тафрії» (таври), які за Страбоном мешкали вздовж Каркінітської затоки і на «Таврійському узбережжі... від бухти Символів (Балаклава – П. Г.) і аж до міста Феодосії...» [27, с. 78-79].

Відомий римський воєначальник і письменник Пліній Старший у «Природничій географії» (написаний в 70-х роках н. е.) теж описав «землі таврів», «скіфотаврів», розглядаючи їх як один народ. Він вказував, що від міста Каркіни, Каркініти на узбережжі Каркінітської затоки (Геродотова Карнітіда) «починається Тавріка». А далі «на самому пересипу півострова» (перешийках) в його часи знаходилося місто «Тафра» [3, с. 87]. Без сумніву, воно належало згадуваним Страбоном «тафріям» і було їх форпостом на кордоні з кочовиками-сарматами (роксоланами).

Царі таврів в цей час володіли узбережжям Каркінітської затоки, кримськими перешийками, передгір'ями і Кримськими горами, південним берегом півострова. Пліній Старший писав про «численні таврські порти» – від порту Символів (Балаклава) до Феодосії. Володіючи гірськими хребтами, «вони з заходу межують з Херсонесом...». У північних передгір'ях їм належало «таврійське місто Плакія» [13, с. 86-87]. Останнє було засноване царем «Малої Скіфії» Палаком під час його воєн з Херсонесом.

Наявність флоту (а значить і портів) у таврів засвідчив і європейський воєначальник та історик другої половини I ст. н. е. Йосиф Флавій. У праці «Про Іудейську війну» він писав, що проти таврської флотилії маломірних суден (на зразок майбутніх запорозьких «чайок») римляни направили до берегів

Тавріки ескадру з 40 бойових кораблів і 3 тис. солдат [2, с. 35]. Римський історик Тацит вказував, що таври оточили біля берега кілька римських кораблів, знищили їх і когорту римських солдат, у т. ч. префекта – командира когорти [16, с. 444].

У II – III ст. н. е. царі таврів вели наступальні війни проти Боспорського царства, Херсонесу, Ольвії та римських легіонів, які їх підтримували. Римський імператор Антоній Пій змушений був надсилати підкріплення римському гарнізону в Ольвії для захисту міста від нападів «тавроскіфів» (таврів). У написі першої половини III ст. н. е. один з боспорських царів похвалювався, що він став і царем «тавроскіфів» [14, с. 174, 214]. Часто боспорські правителі величали себе «царями царів». А це означає, що таври та інші підкорені ними народи зберігали своїх царів, державність.

У середині III ст. н. е. Тавріка була спустошена готами, Боспорське царство перестало існувати. Таври стали союзниками готів у їх морських походах проти Римської імперії на південне і західне узбережжя Чорного моря. Псевдо-Арріан (V ст. н. е.) писав про народ на чорноморському узбережжі від Синдської гавані до гавані Пагри, «що розмовляв на готській чи таврійській мові» [20, с. 77], тобто у цих гаванях господарювали готи і таври.

Античний вчений IV ст. н. е. Амміан Марцеллін засвідчив, що таври і наприкінці античних часів скрізь мешкали поруч з грецькими колоніями. «Найдикішими» з таврів начебто були архі, сінди і напсі, які мешкали за Керченською протокою і часто виступали під назвою «меоти» [20, с. 143]. Про спорідненість таврів, меотів, керків, каркінів та інших мешканців Тавріки (в т. ч. Північного Прочорномор'я, Приазов'я і Кубані) писали і інші античні вчені, але деякі сучасні археологи безпідставно заперечують цю істину.

Відомий візантійський вчений VI ст. н. е. Прокопій Кесарійський теж засвідчив, що таври, яких він частіше називав «тавроскіфами», мешкали поруч з містами Боспору і біля Херсона (Херсонеса). Для захисту цих міст від таврів імператор Візантії Юстиніан II відновив зруйновані «варварами» фортечні стіни навколо них та спорудив фортеці в Алусті та Горзубатах [21, с. 58], тобто Алушті і Гурзуфі. Етнолог Стефан Візантійський називав Феодосію «приморським таврійським містом». Він же пояснював грецьке походження назви «Тавріка» і народу «таври» від слова *бик* (*одомашнений тур*), *яким таври орали землю* [26, с. 111, 113].

З IX ст. візантійські вчені все частіше називають таврів і «русами». Мабуть, це була самоназва аборигенів Тавріки. Про

русів Тавріїк вперше згадувалося у древньому переказі про перебування апостола Андрія Первозванного в I ст. н. е. у Боспорському царстві і Криму, який прибув для хрещення аборигенів. За цим переказом він склав у Тавриці «Алфавітарь руських письмен», був у цьому краю першим проповідником християнства [28, с. 14]. Але ототожненню русів з таврами поклато початок «Житіє Георгія Амастридського». У ньому говориться про варварське нашествя в другій чверті IX ст. на південне узбережжя Чорного моря (в т. ч. Амастриду біля Сінопи) русів – народу, який зберіг древній «таврійський звичай» вбивати іноземців [19, с. 24]. У візантійських джерелах про перебування християнських місіонерів Кирила і Мефодія в Тавриці у 860–861 рр. остання розглядається як країна русів, які вже мали своєрідне «руське» письмо [13, с. 84]. Сучасні болгарські історики у дослідженнях про Кирила і Мефодія вказують, що під час перебування в Тавриці Кирило засвоїв мову аборигенів – русів, разом з Мефодієм охрестив «слов'янське» населення поблизу м. Судак. Ця їх діяльність серед слов'ян-русів Тавріїк оцінюється як важливий підготовчий етап до місіонерської роботи Кирила і Мефодія серед слов'ян Моравії і Паннонії [5, с. 42–52].

Відомий візантійський вчений X ст. Лев Диякон, який взяв участь у війні з русами і таврами, приведеними в Дунайську Болгарію великим київським князем Святославом, у своїй «Історії» писав: «Тавроскіфів звичайно називають росами» [19, с. 67]. Морський похід на Дунай Святослав організував з Тавріїк, де за свідченням Лева Диякона «підняв до цього походу все юнацтво таврів» і збільшив своє військо до 60 тисяч хоробрих вояків. На Дунаї «таври швидко зішли з суден» і нанесли поразки «мізянам» (болгарам). Лев Диякон називає військо Святослава «таврами», «тавроскіфами», навіть «скіфами», а великого князя – «начальником таврів» [19, с. 67–69].

Митрополит солунський Євстарій (XII ст.) у своїх коментарях до «Землеопису» Діонісія теж писав про «таврів чи росів, що мешкають поблизу Ахіллового бігу». «Тут же, – вказував він, – і Таврійський півострів, великий і, за деякими звітками, схожий на Пелопонес... Скіфи, що живуть тут, зветься тавроскіфами» [10, с. 127]. У таврів («чи росів»), засвідчив Євстарій, «є великий і прикметний острів Таврійський, чи Меотійський, до якого прилягають і Фанагорія і Гермонасса» [10, с. 128, 130]. Йдеться про Тамань, яку притоки Кубані тоді перетворили в острів.

Отже, і в XII ст., коли степи Північного Причорномор'я належали половецьким ханам, володіння таврів – русів розпочи-

налися від «Ахіллового бігу» і Каркінітської затоки, охоплювали весь Крим і землі за Керченською («Боспорською») протокою – Тамань і частину Кубані.

Київський вчений-літописець Нестор у «Повісті временних літ» (початок XII ст.) називає таврів у числі найстародавніших і наймогутніших народів Азії, Африки і Європи, розмістивши їх між скіфами і сарматами [23, с. 22]. Далі він пише про них у «Повісті» під назвою «твърци» [23, с. 40]. Але сучасні перекладачі цієї «Повісті» зі староболгарської мови на російську нехтували правилом, згідно з яким болгарській голосній «тъ» відповідає російська голосна «а», а не «ы» [1, с. 15]. Тому «твърци» слід читати як «таверци» (таври), а не «тиверци». Нестор вказує, що таверци (таври) «сиділи по Дністру аж до моря, і досі збереглися їх міста». При цьому зазначає, що разом з сусідами уличами «було їх багато», тому «греки називали їх «Велика Скіфія» [23, с. 30]. У поході князя Олега на Царград у 907 р. таверци (тиверци) використовувалися і як «товмачі» [23, с. 44] – сусіди грецьких колоній Причорномор'я, вони знали грецьку мову.

У «Повісті» Нестор пише про руське князівство на Керченському півострові і Тамані зі столицею Тмутаракань (на місці еліністичної Гермонаси). В списках «Повісті» складених у XIV – XV ст. це місто виступає під різними назвами: Тмутаракань, Тмуторокань, Тмутороконь [23, с. 136, 160, 162, 176, 178, 210, 214, 216, 234]. Винними в цьому є пізніші перекладачі «Повісті». На наш погляд, місто мало називатися Тьмутавроконь – тьма-тьмуша кінних таврів (воїнів).

В арабських джерелах вже у VIII ст. згадуються Тмуторокань, тмутороканські анти – слов'яни, яких називали «русью». Під час арабсько-хозарської війни на північному Кавказі халіф Марван забрав у полон 20 тисяч слов'ян (очевидно, союзників-васалів хозар). Не пізніше середини VIII ст. анти, яких вже називають Русью, утворили в Тмуторокані князівство, залежне від хозарського каганату [18, с. 330]. Експедицію хозарсько-руського війська в Грузію і Вірменію в 60-х роках VIII ст. очолював «Рус-тархан» – «князь Русі» [18, с. 331].

Висловлювалися думки, що відомий руський князь Бравлін був князем Тмуторокані [18, с. 331]. У 20-30 рр. IX ст. він захопив частину Криму. В цей час Русь загрожувала Херсонесу, вела наступальні війни проти хазар. Тому в 833 р. імператор Візантії Теофіль за згодою хазарського хана почав будувати над Доном фортецю Саркел, зміцнив гарнізон Херсонесу. Очевидно, важливим заходом втихомирення «варварів» було хрещення князя Бравліна та його вояків, утворення в першій половині

IX ст. Таматарської (Тьматаврської?) митрополії на Тамані, в Тмутарокані [18, с. 331-333]. Таври-руси з IX ст. домінували і на Чорному морі. Арабський вчений Масуді на початку X ст. писав, що Чорне море є Руським морем, бо крім Русі ніхто ним не плаває [8, с. 284].

«Остаточне» утворення Тмутароканського князівства пов'язується з 965 р. [22, с. 277], коли великий київський князь Святослав не без допомоги таврів-русів розгромив Хозарський каганат і переміг ясів, касогів [23, с. 79]. Тавро-руси допомогли князю Святославу розгромити і дунайських болгар, тривалий час успішно воювати з Візантійською імперією. Імператор останньої Іоанн Цимісхій намагався помиритися зі Святославом, визнавши за ним Боспор Кіммерійський, запропонувавши повернутися туди [19, с. 68].

Київський Нестор-літописець розглядає Тмутараканське князівство як одне з наймогутніших князівств Київської Русі. Він вперше пише про нього з 988 року, коли після облоги Херсонеса і хрещення великий київський князь Володимир «посадив» у Тмутарокані свого сина Мстислава. Останній у 1022 р. переміг касогів, обложив даниною і з нагоди розширення своїх володінь на Кавказі заснував у «Тьмутароканю» церкву святої Богородиці [23, с. 160].

Спіраючись на збройні сили «Тьмутароканського» князівства Мстислав у 1024 р. вщент розгромив військо великого київського князя Ярослава Мудрого, в т. ч. загони варягів. Помирилися брати на тому, що поділили Київську Русь навпіл – по лінії Дніпра. Молодший, Мстислав, аж до смерті в 1036 р. управляв землями Русі на схід від Дніпра [23, с. 163-164]. В 1064-1065 рр. за Тьмутарокань вели міжусобну війну внуки Ярослава Мудрого Ростислав і Гліб. Переміг Ростислав, який став могутнім князем, збирав на Кавказі данину з касогів та інших народів [23, с. 177-181].

Міжусобну війну за Тьмутарокань руські князі вели і в 1078-1083 рр. У 1084-1094 рр. тут князував дуже енергійний Олег Святославович. Він мав дружні стосунки з половецькими ханами, залучав їх тричі до війни за чернігівський престол і став чернігівським князем у 1094 р. [23, с. 211, 217, 235-237]. Це була остання літописна звітка про Тьмутароканське князівство. Воно майже втрачено зв'язки з Києвом у зв'язку з захопленням степової України половецькими ханами, але проіснувало ще півтора століття. Про мандрівку київського князя в далеку Тьмутарокань писав наприкінці XII ст. автор «Слова о полку Ігоревім». У письмових джерелах XII-XIII ст. збереглися свідчення про «Руський порт» у гирлі Дунаю і «Руське село»

трохи вище на цій річці. Мандрівник Рюйсброк в середині XIII ст. називав Дін границею Русі [8, с. 195]. Якщо взяти до уваги, що вище по Дону і в степах України знаходилися володіння половецьких ханів, то пониззя Дону могло бути кордоном лише «руського» Тьмутароканського князівства.

В «Радянській енциклопедії історії України» висловлюється думка, що «Тьмутараканське» князівство проіснувало до татаро-монгольського нашествия в XIII ст., коли було знищене [22, с. 277-278]. Очевидно, воно зберігало до цього часу не лише свої сухопутні кордони, а й контролювало судноплавство на Чорному морі. Західні письменники XI-XII ст. тому і називали Чорне море «Руським». Писемні джерела XII-XIII ст. засвідчили, що «руські» купці з кримських портів їздили на південше чорноморське узбережжя, бували і в Олександрії на Середземному морі [8, с. 286]. М. С. Грушевський зробив висновок, що морська торгівля через кримські порти в XII-XIII ст. знову здобула першорядне значення, бо всю іншу Русь кочові орди відтіснили від Чорного моря [8, с. 290].

Писемні джерела засвідчили, що після татаро-монгольського нашествия, в XII-XVII ст. у Судаку, Кафі (Феодосії), Солхаті та інших місцях Криму мешкало руське населення [20, с. 34]. Державний статус його невідомий, але воно могло зберігати певну автономію і християнську релігію. Якщо нечисленні готи в Криму зберегли себе і свою християнську єпархію до XVIII ст. [20, с. 65], то не слід сумніватися, що і руси Криму XIII-XVII ст. були давнім місцевим населенням. Відомий турецький вчений-андрівник Євлія Челебі (друга половина XVII ст.) описав «невірних» (немусульман) «татів». Вони мешкали на Тамані біля турецької фортеці (на місці колишньої Тьмутарокані) у великих дерев'яних будинках, обмазаних глиною (це виключно слов'янсько-українська традиція). Є. Челебі писав і про «татський» іль (округ) у передгір'ях поблизу Кафи (Феодосії), який надіслав на допомогу Кримському хану у Бахчисарай «2 тисячі прекрасних стрільців з рушниць». Цінним є і його свідчення про «народ Татського іля», якому кримські хани платили за військову службу, але в останню чергу і дуже скромно в порівнянні з іншими частинами татарського війська [15, с. 107, 115, 117].

На наш погляд «тати» – то колишні «таври», «тавроскіфи», «руси». Археологи засвідчили, що в поховальному обряді «тати» зберегли певні християнські традиції [21, с. 78]. В цей час вони ще не були асимільовані, залишалися «невірними», мабуть християнами.

Отже, корінне населення Криму та прилеглих до нього регі-

онів – «таври», «тавроскіфи» («скіфи»), «руси» мали свою державність принаймні з XIII ст. до н. е. і до XIII ст. н. е. Тільки наявність державних утворень, своїх царів і князів, дозволило цій південній гілці «слов'яно-руського» (українського) народу вистояти у тисячолітніх війнах зі скіфами, сарматами, Понтійським царством, Римською та Візантійською імперією, печенізькими і половецькими ордами. «Тмутараканське» князівство було державою таврів – таверців – русів, предків українців. Воно проіснувало аж до татаро-монгольського нашествия. Очевидно, гаври-руси мешкали на терені колишньої «Таврії» і Тмутараканського князівства і під владою кримських ханів та генуезьких колоній. У «тагському» ілі (окрузі) в передгір'ї Феодосії вони навіть у 60-х рр. XVII ст. зберігали елементи васальної державності, власне військо з вогнепальною зброєю. Історія таврів, їх державності є свідченням того, що слов'янські народи є не менш древніми, ніж греки, євреї, перси, вірмени та інші.

Література

1. Бернтен Б. Учебник болгарского языка. – М., 1948.
2. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.
3. Гай Пліній Секунд (Пліній Старший). Природничая історія // Українознавство: Хрестоматія. – К., 1996. – Кн. 1.
4. Гайдуневич В. Ф. Боспорское царство. – М., 1949.
5. Георгиев Емил. Кирил и Методий. – София, 1969.
6. Геродот. Історія: В 9 кн. – К., 1993.
7. Гомер. Одиссея – М., 1986.
8. Грушевський Михайло. Історія України – Русі: В 11-ти томах. – Т. 1. – К., 1994.
9. Діодор Сіцилійський. Бібліотека // Українознавство: Хрестоматія. – К., 1996. – Кн. 1.
10. Євстафій. Коментарі до «Землеопису» Діонісія // Українознавство: Хрестоматія. – К., 1996. – Кн. 1.
11. Зайцев Ю. П. Неаполь Скифский во II в. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1995.
12. История Европы. В 8 т. – М., 1988. – Т. 1.
13. История СССР / Под ред. проф. В. В. Мавродина. – М., 1979. – Ч. 1.
14. Історія Української РСР: У 8 т. – К., 1977. – Т. 1. – Кн. 1.
15. Книга путешествия: Турецкий автор Евлия Челеби о Крыме (1666-1667). – Симферополь, 1999.
16. Корнелий Тацит. Сочинения: В 2 т. – Л., 1969. – Т. 1. – Кн. 1.

17. Масленников А. А. Население Боспоракого государства в VI-II вв. до н. э. – М., 1981.
18. Нагаєвський Ісидор. Стародавня Україна в світлі історичних пам'яток // Українознавство: Хрестоматія. – К., 1996. – Кн. 1.
19. Памятники истории Киевского государства IX-XII вв.: Сб. документов. – Л., 1936.
20. Пиоро И. С. Крымская Готия. Очерки истории Крыма в поздне римский период и раннее средневековье. – К., 1990.
21. Піоро І. Готи в гірському Криму // VITA ANTIGUA: Збірка наукових праць іст. ф-ту КДУ. – №1. – К., 1999.
22. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 4.
23. Советский энциклопедический словарь. – М., 1987.
24. Соломоник Элла. Боспор // Крымский альбом: Историко-краеведческий альманах. – Феодосия; Москва, 1996.
25. Стефан Візантійський. Етніка // Українознавство: Хрестоматія. – К., 1996. – Кн. 1.
26. Страбон. Географія // Українознавство: Хрестоматія. – К., 1996. – Кн. 1.
27. Струков Дмитрий. Життя святих Таврических // Крымский альбом: Историко-краеведческий альманах. – Феодосия; Москва, 1996.

*Л. П. Гарчева, доктор исторических наук
(Крымский факультет Университета внутренних дел)*

ЗНАЧЕНИЕ КОНСТИТУЦИИ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ КРЫМ

От провозглашения Крымской Автономной Республики в январе 1991 г. до утверждения её Конституции Верховной Радой Украины прошло почти 8 лет. Это были годы борьбы антиукраинского большинства Верховной Рады Крыма за утверждение разработанных ею проектов конституции, претендовавших на закрепление государственного суверенитета АРК. Морально и материально «политиков» из Верховной Рады Крыма поддерживала Государственная Дума Российской Федерации, все эти годы не признававшая права Украины на Крымскую область, уклонявшаяся от подписания с Украиной широкомасштабного договора и признания её территориальной целостности.

Трудно оценить потери из-за семилетнего противостояния